

dc_444_12

Kontler László

TRANSLATIONS, HISTORIES, ENLIGHTENMENTS
WILLIAM ROBERTSON IN GERMANY, 1760-1795

(Fordítások, történelmek, felvilágosodások. William Robertson
Németországban, 1760-1795)

Az MTA doktora cím elnyeréséért benyújtott értekezés tézisei

Budapest, 2012

Az értekezés tárgya

Értekezésem esettanulmány az összehasonlító eszme- és fogalomtörténet, a szellemi átadás és befogadás történetének területén. Az európai felvilágosodás kulturális és intellektuális egységességének illetve sokféleségének – régóta, s ma is hevesen vitatott – kérdéséhez kíván hozzájárulni az által, hogy átfogó igénytel dolgozza fel a skót felvilágosodás egyik kulcsfigurájának recepcióját a korabeli Németországban. Levelezési anyag, fordítások, szerkesztői előszavak és lábjegyzetek, recenziók, hasonló tárgyú eredeti művek és egyéb forrástípusok tanulmányozásával arra keresi a választ, meddig terjedtek a lehetőségei, s milyen korlátokat kellett (volna) leküzdenie a nyelvi és kulturális határokat átlépő szellemi kommunikációnak a 18. század – önmaga és az utókor feltevése-ítélete szerint – univerzalisztikus, kozmopolita eszményektől átítatott Európájában. Olyan kérdésekkel kapcsolatos eszmék „forgalmára” koncentrálok, amelyeknek jelentősége sorsdöntő volt a felvilágosodás önértelmezése és önértékelése szempontjából. Ezek közé tartozik a kozmopolita értékek és törekvések által motivált jobbítás és identitás-építés iránti patrióta elkötelezettség, a „modor” fejlett anyagi kultúrán, kereskedésen és kommunikáción alapuló finomodása, és az e folyamat keretén is szolgáló modern európai „államközösség” rendszerének kialakulása. A vizsgálat és eredménye abba a kutatói hagyományba illeszkedik – s egyben tovább árnyalja azt –, amely szerint „a felvilágosultak” törekvéseinek és kérdéseinek hozzávetőleges egységessége mellett a válaszok tartalma és iránya számtalan esetleges, összetett lokális és ideológiai kontextusok által meghatározott tényezőkön múlt.

William Robertson (1723-1791) a korabeli történeti bestseller-szerzők sorában is a legelőkelőbbek közé tartozott, akinek gondolkodását a skót felvilágosodás elitjével – David Hume-mal, Adam Smith-szel, Adam Fergusonnal, John Millarrel, Lord Kames-szel – folytatott szoros és hosszas párbeszéd formálta. Skócia „királyi történetírója” (*historiographer royal*) volt, emellett az Edinburgh-i Egyetem principálisa és a skót presbiteriánus nemzeti egyház vezéralakja – a korabeli közéletben az *establishment* igen befolyásos, mérsékelt szereplője, ugyanakkor a kialakulóban lévő társadalom- és humán tudományok legizgalmasabb szellemi újításainak részese. A nemzeti, európai és globális történelem témáit feldolgozó művei a felvilágosodás központi kérdéseire szóltak hozzá. Felvilágosodáson az értekezésben mindazon szellemi erőfeszítések teljes spektrumát értem, melyeknek célja az „európai tudat 17. század végi válsága” (Pazol Hazard) és a francia forradalom közötti időszakban a nyugati társadalmak keresztény és republikánus etikai alapzatának eróziója és a kereskedelmi modernitás által jelentett kihívásokkal való konfrontálódás volt (legalábbis e spektrum azon szeleteit, amelyek nem korlátozódtak e kihívás pusztá elutasítására, netán tagadására). Hogyan lehet egyszer s mindenkorra véget vetni a „babonáság” és a „rajongás” szélsőségei által fűtött vallási és polgári konfliktusoknak, melyek a 16-17. század folyamán annyi vérontást okoztak? Össze lehet-e egyeztetni az együttműködés, az együttérzés, a közösségi szellem imperatívuszait az emberi közösségekben a kereskedelemmel, amely elkerülhetetlenné és nélkülözhetetlenné vált a modern társadalmak számára, de ugyanilyen óhatatlanul tovább gerjeszti az emberi természetben amúgy is meglévő önző hajlamot? Lehetséges-e az emberi méltóságot olyan polgári alkotmányokban

körülbástyázni, amelyek egyúttal az erőskezü kormányzást és a politikai stabilitást is lehetővé teszik? Ezek a kérdések, megannyi további dilemmával együtt, olyan témákat vetettek fel, olyan szellemi törekvéseket inspiráltak, amelyek a felvilágosodásként ismert mozgalom lényegét alkotják: a tolerancia kérdése, a vallás „természetrajza”, politikai gazdaságtan és filozofikus történetírás, természetjog, és így tovább.

A kérdések egyöntetűek voltak, a válaszok eltérései azonban bizonyos pluralitást kölcsönöznek a felvilágosodás arculatának. Robertson válaszai a „polgári kormányzat narratívái” (John Pocock) és a „kozopolita történetírás” (Karen O'Brien) felvilágosult diskurzusainak jegyében fogantak. Megfogalmazójuk nézőpontját meghatározta, hogy hangadó szerepet vitt egy politikai és gazdasági, de különösen kulturális téren masszívan feltörekvő ország közéletében, mely a közelmúltban vált „alárendelt partnerré” a brit „összetett monarchiában” – mely az 1750-es és 1790-es évek között (Robertson történetírói munkásságával és a skót felvilágosodás virágkorával egy időben) maga is a vezető kereskedelmi és katonai, birodalmi nagyhatalommá válás kihívásait emésztette. Ebből a látószögből a Robertson számára feltárulkozó történelmi témakörök legfontosabbjai a következők voltak: az angol-skót unió belső dinamikája; az államrendszerként leírt európai államközösségen belüli nemzetközi verseny és erőegyensúly jelensége; valamint az e rendszerre jellemző civilizáció és az európaiak tekintete előtt megnyíló más kultúrák közötti, egyre tárguló globális határmezsgye.

A *History of Scotland* (Skócia története, 1759) lapjain Robertson arra kereste a választ, hogyan és miért történt az, hogy Skócia, jóllehet olykor a 16. század előtt is bekapcsolódott az európai történelem fő sodrának eseményeibe, egyelőre érintetlen maradt olyan fontos fejleményektől, mint például a „feudalizmus” visszaszorulása, mely másutt kezdetét vette, Skóciában azonban lényegében az Angliával kötött unióig (1707) váratott magára. A nemzeti történelem ábrázolásában súlypont-áthelyezésre törekedett: arra, hogy meghaladja a Stuart Mária hívei és ellenfelei között (visszamenőlegesen is) megszokott pártosságot, az „ősi alkotmány” talmi dicsősége fölötti sekélyes, ön-elszigetelő szenvedélyt, s ehelyett a társadalmi struktúrák összehasonlító elemzésével európai kontextust teremtsen e történet számára. A *History of Charles V* (V. Károly uralkodásának története, 1769) fő témája az volt, hogy Európa ugyanebben az időszakban – mielőtt az alattvalóikat keményen adóztató, népes állandó hadseregeket fenntartó és felvonultató monarchiák elhatalmasodását belülről a fékek és ellensúlyok rendszere, nemzetközi kapcsolataikban pedig az erőegyensúly eszménye korlátozhatta volna, s a tolerancia eszméje (és a felekezeti konfliktusok traumatikus tapasztalata) az embereket megbékélthette volna a vallási pluralizmus gondolatával – hogyan szembesült az abszolutizmus, az egyetemes monarchia és a vallásháború kihívásaival. A mű kötetnyi bevezetője a filozofikus és stadiális történetírás ötvözésének iskolapéldáját képviselte: széles ecsetvonásokkal ábrázolta és mélyenszántóan elemezte azt a folyamatot, melynek során Európa – mindenekelőtt a kereskedelem egyre terjeszkedő hajszálereinek és a lovagi éthosznak köszönhetően – a 16. század küszöbére leküzdötte a feudális bárdolatlanságot, kifinomult érintkezési normákat fejlesztett ki, s megalkotta (bár egyelőre tökéletlenül alkalmazta) a joguralom normáit. Robertson a továbbiakban ugyanezt a megközelítésmódot alkalmazva azon kapcsolatok

feltárásának szentelte munkásságát, amelyeket a kereskedelmi és kulturális csere, valamint a birodalomépítés kovácsolt az ekképpen kialakuló egység, Európa és a földgolyó többi része között (*History of America* – Amerika története, 1777; *Historical Disquisition of the Knowledge which the Ancients Had of India* – Történeti tanulmány a régiek Indiáról alkotott ismereteiről, 1791). Ez utóbbi műveket általánosságban kétségkívül a korra jellemző „euro-centrikusság” jellemzi, mégis megnyilvánul bennük (kiváltképp az utóbbiban) a kulturális másság iránti nagyfokú empátia csakúgy, mint az empirikus tájékozottság és az elméleti elmélyültség. Ami az utóbbit illeti, meg kell jegyezni, hogy jóllehet Robertson és környezete számára a történetírás – mint hagyományosan – egyszerre volt az irodalmi önkifejezés és a politikai véleményközlés eszköze, úttörő szerepet vállalt abban, hogy a tudományos diszciplínává válás igényével fellépő tudásterület ismérveivel oltódjék be: szinte programszerűen törekedett arra, hogy történeti munkásságában alkalmazza az „ember tudományának” morálszichológiai és közgazdaságtani módszertanát, mely az ő életében vált Edinburgh védjegyévé. Fontos hozzátenni, hogy Robertsont – a legelső publikált munkájában, egy 1755-ös prédikációban előadott és az általa a továbbiakban is mérvadóként kezelt megfontolások alapján – egyúttal olyan keresztény történésznek kell tekintenünk, akinek értelmezésében a nyugati világ története nem más, mint a Gondviselés nagy tervének az anyagi és szellemi kultúra fejlődésének összefüggésében történő kibontakozása, melynek során a kinyilatkoztatás a kereszténnyé váló ember számára mind kézzelfoghatóbb közelségbe kerül.

A narratív és filozofikus történetírás robertsoni kombinációja széles körű visszhangot váltott ki a korabeli Németországban – akárcsak másutt Európában – de talán még nagyobb intenzitással. Mind a négy könyvét (az angol eredetiben és a friss német fordításokban egyaránt) szinte azonnal szemlézték a mértékadó folyóiratok. A fordítások az imént említett prédikáció kivételével az eredeti szöveg megjelenésétől számított néhány hónapon belül megjelentek, esetenként több fordító párhuzamos munkájának gyümölcseként eltérő változatokban, máskor évtizedek során közreadott újabb és újabb átdolgozásokban. A Robertsonhoz hasonló témák iránt érdeklődő német történészek tisztában voltak munkásságának jelentőségével, és fontosnak tartották, hogy kritikailag szembesüljenek vele. Az a körülmény, hogy a széleskörű figyelem ellenére Robertsonnak a német történeti tanulmányokra gyakorolt „hatása” viszonylag elhanyagolható maradt, annál figyelemreméltóbb, s önmagában is felhívja a figyelmet a felvilágosodás-korabeli szellemi kommunikáció és befogadás-átadás jelenségeinek már említett összetettségére, bonyolultságára.

Megközelítés és módszertan

Ezt az összetettséget az értekezés – általánosságban és konkrétan Robertson szövegeivel kapcsolatban – több szinten vizsgálja. Ezek közül az első a fordítás szintje, mint olyan tevékenység, mely „összehasonlíthatókat konstruál” (*construction des comparables*: Paul Ricoeur) a nyelvi és kulturális átadás és a befogadó környezet számára sajátos célok megvalósításának egyidejű szándékával. Tökéletes összhangban a fordítás adekvát feladatait taglaló és megfelelő módszereit kereső –

igen széles körű – korabeli elméleti reflexióval, és hasonlóan a másfelé is bevett gyakorlathoz, Robertson német fordítóinak némelyike módfelett szabadosan nyúlt szövegeihez, kimondva vagy kimondatlanul helyi érdekű tudományos, szellemi, politikai vagy egyszerűen személyes „programok” szolgálatába állítva az átültetést (a tevékenységet és a terméket egyaránt). Ennek meggondolása átvezet az elemzés második szintjéhez, melyet a recepció folyamatába bekapcsolódó személyek státusa és karaktere, lojalitásai és törekvései alkotnak. A legtöbben közülük azért érdemesek figyelmünkre, mert társadalmi-kulturális típusokat képviselnek. Vannak közöttük protestáns lelkészek-teológusok, akiket a leginkább bizonyára Robertson mint mértékadó egyházi vezető tekintélye és talán providencializmusa inspirált; a masszívan terjeszkedő német könyvkiadói szektor szellemi szakiparosai, akiknek számára a fordítás megélhetési forrás volt; másodvonalbeli egyetemi professzorok, akik a szöveggel való szembesülést a szerzővel való versengésre és saját erudíciójuk kidomborítására szerették volna fordítani; s nemzeti, vagy akár európai mércével mérve is valóban fajsúlyos tudósok, gondolkodók, köztük a német felvilágosodás egyik emblemikus, nehezen besorolható alakjával, az anglofil és kozmopolita polihisztorral, a James Cook útitársaként a Földet körülhajózó csodagyerekkel, a rövid élete végén „radikális”, „jakobinus” Georg Forsterrel. Ezek a figurák együttesen a korabeli német szellemi és tudományos élet izgalmas keresztmetszetét adják: különféle életvilágokat jelenítenek meg, s rajtuk keresztül fény vetül azokra az ugyancsak eltérő igényekre, törekvésekre és tételre, amelyek a recepció folyamatának részeseit – olykor fölöttébb esetleges módon – rábírták arra, hogy bekapcsolódjanak e közös történetbe. Az, hogy valemennyiük közül éppen a nyughatatlan Forsternél tapasztalható a legnagyobb mértékű szellemi empátiás készség a tekintélyes Robertson tolmácsolásában, különösen érdekes megvilágításba helyezi a már említett kérdést a felvilágosodás „egységességét” illetve „sokféleségét” illetően.

Robertson szövegeinek a fordítás során történt átalakulásai azonban nemcsak tudatosan cselekvő ágensek szándékos stratégiáinak számlájára írhatók. Köze van ezekhez a rendelkezésükre álló, az eredetitől eltérő nyelvi és fogalmi eszközök választékának is. A téma e dimenzióinak elemzésében a „nyelvi kontextualizmus” (az eszmetörténet „cambridge-i” vagy „collingwoodiánus” megközelítése), a fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) és a recepciótörténet (*Rezeptionsgeschichte*) eredményeinek kombinálására támaszkodom. A nyelv a kompetens nyelvhasználó számára egyfelől eszközök, lehetőségek tárháza, mely (akár invenció, újítás útján) hozzásegíti konkrét – fordító esetén fordítói – szándékainak megvalósításához. Másfelől a nyelv paradigma, s e minőségében korlátozza a felhasználói szabadságot, amennyiben meghatározza a kifejezhető dolgok körét. Mindkét aspektust haszonnal tanulmányozhatjuk Robertson német befogadásának történetében. A „fordítás általi átadás” témájának egyik központi kérdése a transzferben részt vevő fogalmi apparátusok kompatibilitása, illetve hogy az eredetiben mozgatott apparátus visszaadására a fordításban alkalmazott (alkalmazható) szókészlet mennyire koherens: elemei „rímelnek-e”, felidéznek-e egymást. Robertson esetében elmondhatjuk, hogy a német fordítók lehettek (volna) bármilyen invenciózusak, aligha lett volna lehetőségük a skót stadiális történetírás nyelvében megtalálható

etimológiai „áthallások” következetességének maradéktalan visszaadására – márpedig ezek átírták Robertson munkásságának tisztán elbeszélő részeit is.

A befogadói szándékok és a nyelvi korlátok mellett természetesen a nézőpontok rendkívül fontos különbségei származtak a történeti vizsgálódás *modusainak* és a történelem a korabeli tudás térképén elfoglalt helyének eltéréseiből – ami szoros összefüggésben állt azzal is, hogy mi volt a történelem „jelentése” a korabeli skót illetve német közélet és politika színpadán. A történelmi tudáshoz kapcsolódó társadalmi és kulturális gyakorlatok vizsgálata alkotja tehát az értekezésben elvégzett elemzés újabb szintjét. A történelem művelésének mindkét esetben mindenekelőtt annak a megmutatása volt a célja, hogyan sarjadt ki a jelen a múltból, azaz miképpen érthető meg a jelen – s talán a jövő – a múlt tanulmányozásán keresztül. Ami különbözött, az éppen maga a jelen volt, pontosabban a jelenről alkotott elképzelés, és a jelennek azok az aspektusai, amelyeket a történelem megvilágítani volt hivatott. A tétek mindkét esetben „felvilágosultak” voltak, amennyiben a politikai stabilitás erősödését és jövőbeli esélyeit, a felekezeti békességet, a jogbiztonságot, az anyagi fejlődést érintették – azt, hogy miként lehet „jobb” az ember élete ezen a világon, függetlenül attól, hogy ki mit gondol a másvilágról. Ezeket az esélyeket sok 18. századi német szemében alapvetően meghatározta a Német Nemzet Szent Római Birodalmának (ahogyan akkor nevezték) a harmincéves háború traumáit követően az 1648-as münster-osnabrücki békerendezésben rögzített sajátos szerkezete. A vesztfáliai rendszer – mintegy Robertson modern Európájának kissé zsugorított kiadása – a közfelfogás szerint a kisebb és nagyobb államok Németországon belüli, a politikai és vallási berendezkedések pluralitása által jellemzett egyensúlyát valósította meg, melynek elemi létfeltétele volt az egyetemes monarchia törekvését megghiúsító, az elegy alkotórészeit az alattvalók polgári, anyagi és vallási jólétének kedvéért jelentős önálló hatáskörrel felruházó „birodalmi alkotmány”. Robertson kontinentális tájékozódásának nagyon is megfelelt, hogy műveinek feszességét a nagy léptékű, szociológiai típusú elemzés adja, s hogy a történelem legközelebbi társdiszciplínái az edinburgh-i stílusú „ember tudományai” legyenek. Az utóbbiak jelenlétét természetesen a korabeli Németországtól sem lehet elvitatni, de a történelem művelésének főbb műfajai – a *Landesgeschichte*, a *Reichshistorie*, sőt még az *Universalhistorie* is – egyaránt a közjogra és az államtudományra vetették tekintetüket. Németországba némi fáziseltolódással érkezett meg az „ember tudományából” merítő antropológiai nézőpont iránti igény, akárcsak az irodalmi minőségű történetírói teljesítmény sürgetése – ugyanakkor Robertson olykor nagyvonalú forrás- és adatkezelése a „kritikai-filológia módszer” úttörőiből bírálatot csalt ki akkor is, ha amúgy rokonszenveztek nagyszabású tervével.

Végül az elemzés újabb szintjét képviseli a felvilágosodás regionális perspektívából történő megközelítése. Edinburgh és Göttingen „a felvilágosodás városai” voltak, státusuk különleges volt a brit illetve a német szellemi és kulturális élet színpadán csakúgy, mint a felvilágosult tudás közvetítésére hivatott európai kommunikációs hálózat egészén belül. A Robertson német tolmácsolásába fordítóként, recenzensként, kommentátorként vagy önálló szerzőként bekapcsolódó figurákat jellemzően közeli szálak fűzték a Göttingeni Egyetemhez: egykori diákok, több fakultás professzorai, ezek barátai, családtagjai egyaránt szerepelnek a listán. A

Georgia Augusta a Robertson-befogadás földrajzi centruma és intellektuális tengelye volt – természetes otthona egy olyan szerző recepciójának, akinek munkássága, személyisége és pályafutása sok tekintetben magán viselte az edinburgh-i felvilágosodás sajátos megkülönböztető jegyeit. Edinburgh és Göttingen egyaránt közepes méretű városi központ volt; hírneves egyetemük szorosan összetartó (és a hírnevet tudatosan, programszerűen ambicionáló) tudós közössége élen járt a tanulmányi rendszer modernizálásában, s ezt az innovatív kutatási eredmények keresésével kombinálta. A valóban nemzetközi hírnevű oktatói gárda jelenlétével együtt mindez tetemes vonzerőt képviselt. A két város abban a tekintetben is összevethető, hogy a kulturális-szellemi vetélkedésben stratégiai előnyöket aknázhattak ki regionális riválisaik (Glasgow, Aberdeen és St. Andrews illetve Halle és Jena) ellenében, miközben védték integritásukat az adott kulturális tér igazi metropoliszaival (London illetve Berlin) szemben. Meg kell említeni a különbségeket is. Edinburgh a tudományos kiválóságok mellett a jogi, katonai és egyházi pályán is olyan méretű és tekintélyű elitcsoportokat vonultatott fel, amelyeknek Göttingenben nem volt párja. Ez legalábbis részben nyilván azzal hozható összefüggésbe, hogy az utóbbi nem rendelkezett a nemzeti főváros hagyományaival – igaz, mindkét egyetem igen szoros integrációban élt a korabeli politikai *establishment*tal. Edinburgh identitásának erős lökéseket adott az a körülmény, hogy a város az alulfejlett skót Felföld és a dinamikus Anglia közé ékelődő skót Alföld sajátos kultúrájának reprezentánsaként határozhatta meg önmagát – ennek a német város esetében nehéz lenne megtalálni a párhuzamát. Ugyanakkor a már említett affinitásokon túlmutatóan újabb lehetőségeket és ösztönzőket kínált egy Robertsonhoz fogható szerző kritikai recepciójához a göttingeni egyetemi könyvtár páratlan gazdagságú gyűjteménye, különösen az egyetem tudós társaságának szemlélő folyóirata, a *Göttingische Anzeigen von gelehrten Sachen* által a könyvtár polcain összegyűjtött ismeretek terjesztésére biztosított lehetőségekkel kombinálva. A hasonlóságokat és a különbségeket tekintve a két város összességében kiváló háttérrel nyújt az összehasonlító elemzéshez – a Robertson-recepció háttereként, de olyan önálló témaként is, amelyet e recepciótörténet megismerése érthetőbbé tesz.

Szerkezet

Az értekezés bevezetését két módszertani hangsúlyú fejezet követi, melyek közül az első a fordítás és recepció összehasonlító eszmétörténeti szempontú vizsgálatának lehetőségeit és tanulságait tekinti át, a második pedig a felvilágosodás-kori történetírás és történeti gondolkodás a téma szempontjából releváns kontextusait, jellemzőit, fejlődési irányait veszi szemügyre. A disszertáció gerincét négy esettanulmány alkotja. Ezek mindegyike Robertson egyes szövegeinek elemzéséből indul ki, ezt követi az „eredeti” szerzői szándékok szembesítése a német recepció folyamatával illetve annak kimenetelével.

A Bevezetés áttekinti a legutóbbi évtizedek nemzetközi felvilágosodás-kutatásának főbb irányzatait, súlypont-áthelyeződéseit, hangsúly- és hangnembváltásait. Megkülönböztetett figyelemben részesül a felvilágosodás mint döntően egységes és egyközpontú, frankofil és frankofón, radikális és szekuláris

mozgalom képeinek kritikája és eróziója, az ennek alternatívájaként a kultúr- és eszmetörténet sokféle ágazatában megfogalmazódó – regionális, ideológiai vagy más szempontból – plurális modellek, s az előbbi (legalábbis a radikalizmust és szekularitást illető) 2000-es években történt „újrakiadása” nyomán kiújuló viták. Ha mindehhez hozzátesszük a kommunikációs gyakorlatoknak és a globális összefüggéseknek a felvilágosodás tanulmányozásában újabban elismert döntő jelentőségét, könnyű belátni, hogy megkülönböztetett jelentőséggel bír a sajátos ideológiai-hatalmi pozíciójú és regionális látószögű, a felvilágosult Európa „globalizációját” evidenciaként történészi munkássága egyik súlypontjaként kezelő Robertson gondolatainak visszhangja egy, az övétől eltérő hagyományokkal és szellemi-közéleti prioritásokkal rendelkező, de alapjában véve ugyancsak az európai felvilágosodás „tematikája” iránti elköteleződéssel jellemezhető kulturális erőterben.

Az 1. fejezetben („Fordítás és összehasonlítás – fordítás *mint* összehasonlítás. Recepció az eszmetörténetben”) arra teszek kísérletet, hogy áttekintsem a fordított szövegek mint az átadás és befogadás hordozói tanulmányozásának elméleti-módszertani követelményeit, különös tekintettel a kora újkor és a felvilágosodás korára. Abból az evidenciából indulok ki, hogy e követelményeket nagyban meghatározza a tanulmányozott anyag természete, tehát különös figyelmet kell szentelni a fordítás korabeli elméletének és gyakorlatának. Az ebből az anyagból nyert szempontokat hasznosan lehet kiegészíteni a „nyelvi kontextualizmus”, a fogalomtörténet és a recepciótörténet kínálatából származó elvekkel. Mindennek alapján egy olyan megközelítés mellett érvelek, mely komolyan veszi az intencionalitást, ugyanakkor a fordítást olyan „olvasói aktusnak” tekinti, amely önálló, a fordító körülményei által (is) kondicionált „beszédaktussá” válik, a szöveg értelmezésében a fordító szándékait a szerzői szándékok elébe helyezve. Ez magától értetődőnek tűnik, de fontos következményekkel jár: adott esetben az a fordítói döntés, hogy ragaszkodni kell a szerzői szándék megelevenítéséhez – amellet, hogy a szabályt erősítő kivételnek tekinthető – maga is olyan célkitűzések összefüggésében értelmezendő, amelyek a fordító történeti kontextusából bonthatók ki. Mindez megkérdőjelezi a „félrefordítás”, „fals befogadás” (*misreception*) módszertani fogalmának hasznosságát.

A 2. fejezet („Politika, irodalom és tudomány: történeti gondolkodás a 18. századi Skóciában és Németországban”) az értekezés tárgyának összefüggésrendszerét szeretné tovább tágítani az által, hogy a 18. századi történetírás gyakorlatát három jól kitapinthatóan különböző, de össze is fonódó minőségében méri fel: mint a politikai gondolkodás és véleményközlés formáját; mint irodalmi alkotó tevékenységet; és mint a tudományos diszciplínává válás igényével fellépő tudásterületet. A történelem e megjelenési formái szimbiotikus módon olvadtak egybe Robertson munkáiban, s mindegyikük jelenléte egyformán szembeötlő a számukra otthont adó skót, és a befogadásuk keretét képező német környezetben. Az ellentmondás a német részről megnyilvánuló élénk „válasz” és elhanyagolható „hatás” között abból adódik s azzal magyarázható, hogy a történelem művelésének e formáit a két közegben ugyancsak eltérő tartalmakkal lehetett kitölteni. Ezen összefüggések felgöngyölítésében és bemutatásában döntően „*state of the art*” szakirodalmi kutatási eredményekre támaszkodom, de az összehasonlító szemlélet elősegítheti a disszertáció tágabb kérdéskörének – a

felvilágosult „írástudók társaságán” belüli nyelvi és kulturális törésvonalakon keresztül történő szellemi kommunikáció és transzfer lehetőségeinek és korlátjainak – pontosabb felmérését, megértését.

A 3. fejezet („Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés. Felvilágosult prédikáció mint történeti elbeszélés”) Robertson első nyomtatásban megjelent munkáját és annak német rezonanciáját elemzi. Az 1755-ös prédikáció („a világ állapota Krisztus felbukkanásakor”) vezérgondolata szerint a keresztény kinyilatkoztatás nem egyszeri esemény, hanem folyamat, amelynek kiteljesedésében döntő szerepet játszott a nyugati civilizáció anyagi és szellemi fejlődése. A szöveg német fordítása több mint két évtizeddel az eredeti után jelent meg, akkor, amikor Robertson érett művei okán már jelentős hírnévnek örvendett, s a jelek szerint többé-kevésbé észrevétlen maradt. Ugyanakkor a benne képviselt álláspontnak érdekes párhuzamaival lehet találkozni a történelmet a teológia számára releváns tájékozódási forrásként megjelölő és felhasználó hallei pietisták („teológiai wolffiánusok”), Siegmund Jakob Baumgarten és Johann Salomo Semler, valamint a velük is vitatkozó Gotthold Ephraim Lessing műveiben. Míg Robertson e szövegének német recepciójáról csak nagyon korlátozott értelemben beszélhetünk, annak az említett szerzők munkáival való összehasonlítása értékes szempontokkal gazdagítja az utóbbi évek szakirodalmában a „vallásos felvilágosodásról” kialakult képet.

A 4. fejezet („Egy másféle Áttekintés az európai társadalom fejlődéséről”) Robertsonnak a *History of Charles V* kötetnyi bevezetőjében, az európai társadalom és kultúra átalakulásait az antikvitástól a 16. század küszöbéig széles ecsetvonásokkal felvázoló „A View of the Progress of Society in Europe” német fordításait és visszhangját veszi szemügyre. Azért vizsgálom a három kötetes mű fő szövegétől elkülönítve ezt a tanulmányt, mert különös következetességgel érvényesül benne Robertson törekvése a stadiális történetírás és az edinburgh-i „ember tudománya” módszertani sablonjainak érvényesítésére, de azért is, mert módfelett szövevényes – mondhatni, viszontagságos – német fordítástörténete során ez a munkája ment keresztül a legmélyebbre hatoló átalakulásokon. Az elemzés bemutatja, hogy részint az érintett természetes nyelvekben rendelkezésre álló kifejezőeszközök eltérései, részben pedig az átültetést végrehajtó helmstedti államtudomány-professzor, Julius August Remer tudatos, átdolgozásra irányuló stratégiája következtében Robertson elbeszélése a modern európai társadalom kialakulásának materialisztikus-naturalisztikus magyarázatából annak idealista szemléletű értelmezésévé alakult át.

Az 5. fejezetben („'Skót' történelmek és német identitások”) kerül sor a *History of Scotland*, valamint a *History of Charles V* második és harmadik kötete fordítás- és recepciótörténetének vizsgálatára. Különös figyelmet szentelek ennek során annak a kérdésnek, hogy miképpen tűnik fel az eredetiben és a német tolmácsolásban a nemzeti történelmek keretétől szolgáló nemzetközi európai államrendszer kialakulása, a politikai intézményrendszer problematikája, valamint a vallás- és polgárháború jelensége. Foglalkozom emellett azzal is, hogy miképpen „rezonál” a német közegben Robertson törekvése egy sajátosan értelmezett történetírói „pártatlanságra”, s hogy miképpen nyúltak a Robertson által is taglalt témákhoz olyan német szerzők (Johann Stephan Pütter, Michael Ignaz Schmidt), akik a recepcióban aktívan részes kortársak szerint a skót történész megfelelőinek voltak tekinthetők a hazai szellemi élet színpadán. Az említett szerzők munkáinak

összevetése Robertsonéival alkalmat nyújt a Német-római Birodalom politikai és alkotmányos viszonyai mint a recepciótörténet újabb kontextusa, értelmezési kerete áttekintésére is.

A 6. fejezet („Az emberiség térképei: vadak és civilizáltak”) közös keretben elemzi Robertsonnak az európai és Európán kívüli területek és népek közötti kapcsolatok és érintkezés történetét feldolgozó műveit (*History of America* és *Historical Disquisition on ... India*), illetve ezek német fordításait és recepcióját. E folyamatoknak a 18. század szemszögéből legizgalmasabb témáit – a földrajzi felfedezés és expanzió, a birodalom, a faj stb. kérdéseit – Robertson egyszerre stadiális-„találgató” (*conjectural*) megközelítésben és lebilincselő elbeszélésben találta, egyben sajátosan elegyítve az Európa-centrikusság és a kulturális nyitottság-empátia-tolerancia szempontjait. Ami mindennek a német reflexióját illeti, azt az előző fejezetekben is tárgyalt fordítói lehetőségek és nehézségek mellett érdekes megvilágításba helyezi az a körülmény, hogy Németország a 18. század folyamán földrajzi helyzetéből adódóan nem konfrontálódhatott közvetlenül az imént említett kérdésekkel, miközben mégis mind intenzívebb érdeklődést mutatott irántuk. Különös figyelmet érdemel a természethistória és az etnológia két kiváló szakértője (és terepmunkása), apa és fia, Johann Reinhold Forster és Georg Forster szerepe a recepciótörténetben. Kiváltképp az utóbbi, Robertsonéval nagyfokú affinitást mutató hozzászólásainak tükrében tovább árnyalható a disszertáció egyik központi kérdésköréről, a felvilágosodás „egységességéről illetve sokféleségéről” alkotott képünk.

A „Konklúzió” összefoglalja az értekezés eredményeit, következtetéseit.

Eredmények, következtetések

Az értekezésben elvégzett összetett vizsgálat több szempontból is kiteljesíti a felvilágosodás-kori eszmetörténetről alkotott ismereteinket és adalékokkal szolgál értelmezésének további árnyalásához. Először is az összehasonlító szemléletnek és szerkezetnek köszönhetően élesebb megvilágításba kerül az edinburgh-i felvilágosodás egyik kulcsfigurája és munkássága, akinek jelentőségét a kutatás régóta elismeri, de a mostanáig nem szentelt neki monográfiát. A komparatív elemzés eredményeként előttünk álló alak közelebb áll ahhoz az *avant-garde* történészhez, akinek hagyományosan ismerhettük, mint a számos, közelmúltban megjelent tanulmányban tradicionálisabb színben feltüntetett tudóshoz. Az elbeszélés hatásosságának és a jellemábrázolás pontosságának igénye kétségkívül központi szerepet játszott Robertson történetírói habitusában, s politikai és egyházi elkötelezettségei talán valóban közelebb álltak a skót patrióta és presbiteriánus *mainstream*-hez, mint azt sokszor állították. Szellemi teljesítményének sajátos megkülönböztető jegyei azonban abból származnak, hogy a patrióta presbiterianizmusnak ennek ellenére mérsékelt és haladó válfaját képviselte, aminek sajátos módon adott nyomatékot: elszántan törekedett arra, hogy szaktörténeti tevékenységének feszességét, egyúttal – ezzel összhangban – közéleti ambícióinak hitelességét a skót „ember tudományából” származó módszertani alapelvek és eljárások segítségével biztosítsa. Erre vall az a körülmény, hogy – a recepciótörténet

számos egyéb érdekes és izgalmas vonatkozása mellett – német tolmácsolói számára munkásságának ez az aspektusa jelentette a legnagyobb kihívást, okozta a legtöbb fejtörést, egyes esetekben értetlenséget, másokban kritikai választ kiváltva, megint másokban pedig megtermékenyítő intellektuális ösztönzést nyújtva. A kihívás összetettségének hátterében megtalálhatók a nyelv és a fordítás dilemmái, a tudományos, szellemi, szakmai és közéleti kontextusok, valamint az edinburgh-i és a göttingeni felvilágosodás tágasabb társadalmi-kulturális környezetével kapcsolatos tényezők.

A főhős személyén túlmenően, Robertson német recepciójának történetén keresztül az értekezés új perspektívákat nyit a 18. századi történetírás történetét illetően, amennyiben rámutat arra, hogy az önálló elmélettel és módszertannal rendelkező tudományos diszciplínává válás igényének általános „bejelentésén” belül, amely a felvilágosodás korának gyakorló történéseinek tetten érhető, szembeötlő kulturális változatosság tapasztalható a tekintetben, ahogyan ezt a folyamat részesei elképzelték. Az értekezés gerincét alkotó, Robertson munkásságát eredeti és német közegének összefüggései között módszeresen elhelyező, részletes esettanulmányok kiigazítják a nyelvi és kulturális határokon keresztül történő szellemi átadás és befogadás folyamatait illető bevett értelmezést és elméleti előfeltevéseket. Végül, a vizsgálódás valamennyi említett aspektusa hozzájárul a felvilágosult tudás előállításának és fogyasztásának térszerkezetéről alkotott fogalmaink további tisztázásához.

A Robertson műveire adott német válaszok pusztán mennyisége is illusztrálja, hogy a reagálók közegében erősen élt egy közös szellemi és diszkurzív univerzumhoz való tartozás tudata, melyet a Bevezetésben vázolt ismérvek alapján joggal jellemezhetünk felvilágosultként (jóllehet lesznek az értekezésnek olyan olvasói, akik kétségbe vonják majd, hogy a szereplők legalábbis némelyikét is akként jellemezhetjük). Ugyanilyen nyilvánvaló, hogy ezt az univerzumot törésvonalak szabdalják, amelyek kijelölésében és ezzel a transzfer-folyamatok gátjainak felemelésében – de fogalmazhatunk úgy is: a gátak emelésével a transzfert aktív és kreatív, önálló szándékok megvalósítását célzó folyamattá avatásában – a természetes nyelvi rendszerek különbözősége fontos, de csak az egyik tényező volt. A legtöbben azok közül a jogászok, filozófusok, filológusok, politikatudósok, teológusok és – természetesen a történészek mellett – mások közül, akiknek a 18. század utolsó harmadában köze volt a Robertson német recepciójához, John Pocock nyomán és némi pontatlanság árán hitelesen kategorizálhatók „mérésékelt arminianusként”, a skót mestertől azonban tisztelettudó távolságban tartották őket a nevelkedésük és tevékenységük színteréül szolgáló környezet nyelvi, szakmai, kulturális és egyéb jellegzetességei. Ám ahogyan az ő „konzervativizmusuk” nem volt garancia Robertson szándékainak átfogó értelemben vett „gördülékeny lefordítására”, az ideológiai és politikai értelemben vett széttartás nem jelentette feltétlenül akadályát annak, hogy az emberiség és emberiség (humanity) felfogásával és a hasznos tudás kritériumaival kapcsolatos értékek rendszerét általánosságban véve osztó felvilágosult szellemek között szoros empátia létezzen. A Robertson és Georg Forster közötti affinitás arra vall, hogy az efféle figurákat egyébként elválasztó különbségek nem ástak áthidalhatatlan árkot a felvilágosult közvélemény belső tereiben egészen addig, amíg a francia forradalom nem lépett túl

a (viszonylag) szolid alkotmányos progresszió fázisán. Míg ez meg nem történt, Edmund Burke – azon határeset-alakok talán legjellegzetesebbike, akiknek létezése erősen az ebben a disszertációban szorgalmazott „nyitott” felvilágosodás-felfogás mellett szól – még Robertson szemében is külön módra riogatta közönségét azzal, hogy „az ember jogainak” kritikátlan és korlátlan érvényesítése kockára teheti a civilizált ember jogait.

Az értekezés témakörében megjelent korábbi publikációk

(Az értekezés több fejezete korábban publikált tanulmányok bővítésével, illetve erős, tartalmilag a monografikus feldolgozás szempontjai szerinti átdolgozásával született. Ezt az alábbiakban jelzem.)

„William Robertson’s history of manners in German 1770-1795”, *Journal of the History of Ideas*, 58:1 (1997), 125-144. (A 4. fejezet korábbi változata.)

„William Robertson and his German audience on European and non-European civilisations”, *Scottish Historical Review* 80:1 (2001), 63-89. (A 6. fejezetben került felhasználásra.)

„Beauty or beast, or monstrous regiments? Robertson and Burke on women and the public scene”, *Modern Intellectual History*, 1:3 (2004), 305-330.

“Introduction: What Is the (Historians’) Enlightenment Today?”, in *Enlightenment and Communication: Regional Experiences and Global Consequences*, szerk. Kontler László = *European Review of History / Revue d’histoire européenne*, tematikus szám, 13:3 (2006), 337-355. (A Bevezetés második része támaszkodik rá.)

“Germanizing Scottish Histories: The Case of William Robertson”, *Cromohs*, 12 (2007), 1-9. <URL: http://www.cromohs.unifi.it/12_2007/kontler_robertson.html> (Felhasználva az 5. fejezethez; magyar változata: „William Robertson, skót történetek és német identitások. Fordítás és recepció a felvilágosodás korában”, *Korall*, 23 (2005), 133-154.

“Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives”, *Contributions to the History of Concepts* 3:1 (2007), 71-102. (Ezt és a következő tanulmányt felhasználtam az 1. fejezethez; tömörebb magyar változatuk: “Fordítás és összehasonlítás a kora újkori eszmetörténetben” *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* LV:1-2 (2009), 142-182.)

“Translation and Comparison II: A Methodological Inquiry into Reception in the History of Ideas”, *Contributions to the History of Concepts* 4:1 (2008), 27-56.

“Time and Progress – Time as Progress: An Enlightened Sermon by William Robertson”, in Tyrus Miller (ed.), *Given World and Time. Temporalities in Context*

(Budapest, CEU Press, 2008), 195-220. (A 3. fejezet kiindulópontja; magyar változata: „Idő és fejlődés – az idő *mint* fejlődés. William Robertson felvilágosult prédikációja”, *Aetas*, 20 (2005 / 3), 38-54.)

“Mankind and its Histories. William Robertson, Georg Forster and a Late Eighteenth-Century German Debate”, *Intellectual History Review*, előkészületben, 2013 (A 6. fejezetből tartalmaz anyagot.)